

ГАЛИНА БУРЛАКА

*Інститут української літератури ім. Т. Шевченка
НАН України
Київ*

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ще донедавна вважалося, що літературні твори М. Грушевського є лише незначним епізодом у його спадщині й через те вони не надто привертали увагу дослідників. У свій час про ці твори висловлювалися Іван Франко, Людмила Старицька-Черняхівська, Микола Зеров. Йшлося про те, що проза М. Грушевського має ряд цікавих прикметних рис, але не стала особливою подією в українському літературному процесі. Сучасні дослідники, починаючи від Богдана Романенчука, пробують здійснити ширшу аналізу, розглядаючи не окремі твори, а всю літературну творчість Великого Українця¹. Однак, зауважимо, що всі ці матеріали в основному стосувалися творів, опублікованих за життя автора.

Сучасні архівні дослідження дають підстави дещо по-іншому поглянути на місце і значення літературної творчості у житті М. Грушевського. Виявляється, він написав значно більше художніх творів, ніж опублікував, і цілий ряд цих творів мають немало художню вартість, тому цікаво поглянути, як же ця спадщина вписується у тогочасний український літературний процес. Нам можуть зауважити, що немає смислу ставити таку проблему, оскільки у свій час твори не потрапили у літературний обіг і, таким чином, не стали фактом літературного життя. Тоді сформулюємо предмет нашого дослідження трохи інакше: які культурологічні джерела виникнення М. Грушевського-письменника, хто був його попередниками й учителями серед українських мистців слова, які процеси у суспільстві та культурі

¹ Б. Романенчук, "Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури", *Записки НТШ*, 1978, т.СХСVII; Микола Ільницький, *Михайло Грушевський – белетрист*; Леонід Рудницький, "Літературна творчість Михайла Грушевського", *Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994.

спонукали до появи цього феномену. Таким чином, головну увагу звернемо на ранні літературні твори М. Грушевського, тобто, на твори 1880-х років, більшість яких вперше опубліковано у книжці: Михайло Грушевський. *Із літературної спадщини*. Редактор Л. Винар. Упорядники Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк – Київ. 2000.

На літературну ниву М. Грушевський ступив у 1883 році 17-річним юнаком, і це було не випадково. Ще в підлітковому віці він серйозно міркував над питанням, який рід занять обрати, щоб ефективніше прислужитися рідній Україні. “Мета, зміст і щастя життя уявлялися мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню”² – писав пізніше М. Грушевський. Усвідомлюючи свої інтереси саме до гуманітарної сфери, тифліський гімназист ґрунтовно, наскільки це було можливо у його обставинах, вивчав українську історію і словесність (до речі, вже ранні щоденникові й творчі матеріали свідчать про широку обізнаність М. Грушевського і в українській, і у світовій літературі), і після такої орієнтації у історико-культурному процесі юнак вирішує стати українським письменником. Ранні твори і щоденникові записи М. Грушевського дають підстави твердити, що цей вибір стався не без впливу Тараса Шевченка, через усвідомлення його величної ролі в нашій історії та культурі. Життєвий подвиг Кобзаря та посмертна неперехідна слава й значущість цієї постаті були ідеалом для багатьох українських патріотів. Спостерігаючи за тогочасним суспільним життям, здібний, працьовитий і амбітний юнак Михайло Грушевський на якийсь час зробив для себе висновок, що літературна творчість – це найдоступніший для нього спосіб справити помітний вплив на культурний та соціальний поступ рідного народу.

Також у цьому випадку спрацювала традиційна для України, та й не лише для неї, модель письменника-трибуна, проводиря народних мас, ватажка передової частини суспільства. Тобто, умови суспільного життя ставили перед літературою в першу чергу завдання не естетичні, а соціальні. При цьому на кінець 70-х – початок 80-х років XIX століття припадає певний інтервал, спад у культурному житті підросійської України, насамперед через національні утиски. Згадаймо слова Лесі Українки про той час:

Старі мечі поржавіли – нових
Ще не скували молодії руки;
Були поховані всі мертві, а в живих
Не бойової вчилися ми науки.

Насамперед соціальні, а не естетичні критерії передбачалися і в поцінуванні літературних творів. Молодий М. Грушевський певний час перебував у полоні саме таких переконань щодо функцій художньої

² М. Грушевський, “Як я був колись белетристом?”. В кн.: М. Грушевський. *Під зорями*. Київ, 1928, стор. 7.

літератури, і яскравим прикладом цього є його ранні вірші українською та російською мовами. У них переважають соціальні мотиви, часте звернення до славного козацького минулого України, заклики до відновлення національної повновартости, до громадянської свідомої активності (вірші “Україна”, “Я малоросс” та ін.).

Великий вплив на громадську думку того часу справляли також ідеї Просвітництва. Ранні вірші М. Грушевського, в першу чергу російськомовні, мають відбиток просвітительських ідеалів, сповнені моралізаторських міркувань на захист розуму, культури, прогресу, про необхідність вберегти душу людини – а через неї в цілому всього суспільства – від моральної деградації.

Перші поетичні спроби полонять своєю щирістю, але ще досить невправні з погляду версифікаційної техніки. Молодий автор бачив свої слабкі місця й досить критично ставився до цих творів, але потяг до творчості був надто сильним, і часто М. Грушевський брався за перо насамперед з метою “вилити на папір душу”. Саме тому у його ранніх щоденниках прозові записи часто мають продовження у віршованій формі, а багато віршів створені як відгук на конкретні події з життя автора.

Як людина цілеспрямована й активна, М. Грушевський не довго “мережив папір” в таємниці від сторонніх. Він зважився розпочати листування з І.С. Нечуєм-Левицьким, звернувшись до того за наукою і порадою в літературних справах. На той час Нечуй-Левицький був виразником настроїв української інтелігенції; як писав пізніше у “Споминах” М. Грушевський, “Нечуй став на сей час не тільки моїм найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем”³.

Саме Нечуй-Левицький спонукав М. Грушевського писати прозові твори, був його першим літературним редактором, він же був причетний до перших його публікацій – оповідання “Бех-аль-Джугур” (“Діло”, 1885, ч.66-68) та оповідання “Бідна дівчина” у наступному 1886 році в альманасі “Степ”. Спілкування з досвідченим літератором було, без сумніву, корисним для початківця, але звертає на себе увагу той факт, що у цих взаєминах М. Грушевський зовсім не займав позицію запопадливого слухача й виконавця чужих порад та вказівок – як щодо літературних, так і щодо інших тем. Не зважаючи на різницю у віці, часом наче й ніяковіючи від власної сміливості, тифліський гімназист шанобливо, але розкуто веде діалог у листах. Так і в літературній творчості він, прислухаючись до раціональних порад, все-таки послідовно провадить власну лінію – і щодо тематики своїх писань, і щодо форми. Вже тоді виробляється його власний оповідний стиль. Той стиль, прикметні риси якого виявляться в історичних працях

³ М. Грушевський, “Спомини”, Київ, 1988, № 9, стор. 124.

М. Грушевського.

У М. Грушевського-письменника був дуже короткий період становлення, літературного учнівства. Та й більшість автографів його художніх творів не засвідчують тривалої роботи й редагування текстів. Очевидно, це наслідок багатьох факторів, а головне – такий стан речей відображає вдачу самого автора, коли і слова, і вчинки з’являються на світ попередньо виваженими й обміркованими. Віддавши данину юначому романтичному настроєві у ряді поезій та оповіданні “Німий свідок”, М. Грушевський майже одразу, в межах одного 1884 року переходить до реалістичних творів. Знаком такого переходу можна вважати оповідання “Остатня кутя” – ліричну, пронизану автобіографічними щемливими нотками розповідь про стару самотню жінку, яка замолоду втратила дітей і чоловіка. Як зауважила дослідниця Ася Гумецька, це оповідання написано “в дусі раннього реалізму Квітки-Основ’яненка, але не переходить у сентиментальність. Наступні твори вже цілком реалістичні і за стилем, і за змістом”⁴.

Нечуй-Левицький радить М. Грушевському брати теми для оповідань з життя корінних кавказьких народів, сподіваючись, що цей матеріал добре знайомий молодому авторові. Натомість М. Грушевський пише ряд оповідань з чиновницького, гімназичного побуту з досить бідною фабулою, зате у них авторська увага зосереджується на психологічних колізіях, на душевному стані героїв. Це оповідання “Святий Петро у тюрмі”, “Унтер-офіцер Трохим Скавучак”, “Днинка”. Okремо варто згадати про задумане у 1885, а написане у 1888 й доопрацьоване у 1890 році алегоричне оповідання “Старий терен” – витончений, експресивний, психологічно насичений твір “зі зворушливим сюжетом, м’яким гумором і стилістичною простотою”⁵. Впевнені, що названі твори, якби у свій час їх було опубліковано, не залишилися б непоміченими у нашій літературі. Та й сучасна їх публікація багато додає до величної постаті М. Грушевського, для розуміння його внутрішнього світу.

За короткий час – у 1884-85 роках – М. Грушевський створює повість “Чужі й свої”, де описує місцевих українців, піднімаючи ряд проблем, які хвилювали тогочасних народовців. Зразком для цього твору, як зазначав не раз сам автор, була повість Нечуя-Левицького “Хмари”. Однак, незважаючи на певні риси наслідування, у повісті “Чужі й свої” чітко видно різницю між поколіннями народовців Нечуя і Грушевського. Молодих патріотів, яких уособлює головний герой Грушевського Іван Комашинський, уже не задовольняє “ходіння в народ”, вони прагнуть виховувати нову національну еліту, свідому й

⁴ А. Гумецька, “Грушевський як белетрист”, *Михайло Грушевський. Із літературної спадщини*. Редактор Л. Винар. Упорядники Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк – Київ, 2000, стор.15.

⁵ Там само, стор.16.

активну. Захопившись цією темою, М. Грушевський у повісті не раз переходить на публіцистичний тон, висловлюючи вустами головного героя свої палкі патріотичні переконання.

Крім цього, у повісті “Чужі і свої” знову на повен зріст постає велична місія Тараса Шевченка у історичній долі українського народу, і насамперед у становленні його інтелігенції. Образ Кобзаря, його поезія супроводжує й підтримує головного героя у різних життєвих ситуаціях. І в останній сцені повісті, яка має чимале символічне навантаження, головний герой в надії звертає погляд до портрету Шевченка, шукаючи відповіді на складні питання національного буття. Також не раз у творі, коли йдеться про українську ідею, схвально згадується ім’я Пантелеймона Куліша, навіть епіграфом взято його поетичні рядки зі збірки “Досвітки”.

Немає сумніву, що літературна творчість М. Грушевського – явище досить значне у багатьох вимірах. По-перше, завдяки сучасним архівним дослідженням, воно продовжене у часі: перші твори датовано 1882 роком, останні – 1922-м. В цілому, якщо говорити, наприклад, лише про прозу, зараз відомо 46 творів. А ще ж вірші, драматичні твори, остання знахідка у Римі пана Мирослава Лабуньки – частина кіносценарію “Запорожці”. По-друге, окремого дослідження варта видова, жанрова і стильова різноманітність цієї спадщини. І по-третє, надзвичайно широким є тематичний спектр літературних творів М. Грушевського. Проведення такої аналізи невід’ємне від діяльності М. Грушевського-науковця, літературного критика, публіциста, видавця, громадського й політичного діяча, у зв’язку з його багатющим епістолярієм. Тому, без сумніву, до цього матеріялу ще не раз звернуться сучасні дослідники, а дана стаття – лише означення теми.